

I

Сонце стояло насеред неба і пекло добре, — як тільки може воно пекти в наших степах на межі між весною й літом. Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ. Ще не покошена трава степова та буйні жита та пшениці блищали ясними кольорами під золотим сонячним дощем, брали очі. Але той, хто їхав оце тепер добре накоченим шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого в'їдливого пилу закривала від його все, лізла йому в вічі, у ніс, у вуха. Хоч буду в фаєтоні піднято було — а може, й саме через це — подорожній ледве міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? — спитався він нарешті у візника.

— А ось уже скоро! — відмовив кучер і махнув батогом на коні.

Коні побігли швидше, а подорожній почав дождатися того «скоро». Захилившись у куточок, силкувався хоч мало небагато заберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тим часом: «Ну, марою приїду до панів!»

Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисячів із п'ять десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взимку, місяців на три, приїздили до губерніального міста, до того самого, звідки їхав і наш подорожній, студент останнього курсу історико-філологічного факультету, Марко Кравченко. Він цього року кінчав університета, і тільки деякі екзамени відсунено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував у часопису оповістку, що бажає мати вчителя синові-гімназистові. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації, і пан покликав його до себе на літо вчити хлопця, що не здав екзамену і восени мусив здавати його вдруге. Маркові, однак,

треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і в університеті себе держав, що заробляв, учачи недотепних гімназистів. Се була важка робота. Встань уранці, біжи в університет, а вийшовши з його, поспішайся верстви за три до одного хлопця з третього класу реальної школи. Хлопець нерозумний, ще й лінивий, учити його — лишенько; але що ж робити? — се давало Кравченкові десять рублів на місяць, а деякі його товариші робили те саме й за п'ять. Та і в його був ще другий учень — геть-геть аж на тому краї міста, — і той таки вже й за п'ять. Цими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму й весну — аж поки були університетські лекції. Звісно, того не дуже ставало на життя, часом доводилось не обідати, а жититися самим чаєм; але ж Марко Кравченко до цього вже звик. Чи таки ж йому, синові міського чоботаря, боятися того? Батько тягся з останньої копійки, щоб вивчити сина, послав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до гімназії. Довго вагався батько (матері не було вже, — давно вмерла), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може, колись подякує.

І він оддав свого Марка до гімназії. П'ять років ще робив він з усієї сили, кладучи увесь свій заробіток на сина. Ні, не весь, бо хоч і не часто, а був і в його гріх; він іноді пив. Оце не п'є місяць, два, три, півроку, а там випив де в знайомого чарку-другу та й почав з того часу пиячити. Він пив день, два, три, іноді тиждень, часом і до дому на той час не приходячи. Та коли й приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркові. Завсігди ласкавий до сина, він тепер плакав, ліз обнімати та цілувати його, узивав себе падлом, п'яницею та іншими та-

кими ж назвищами. І так аж доти, поки падав зне-
силений додолу та й засипав на те, щоб завтра вста-
ти, піти похмелятися та й знову почати тієї ж.

Поки жива була Маркова мати, цього не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зостався без ласка-
вого матиного пестування. Батько був добрий, але
батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла
на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що бать-
ко почав упиватися. Тяжко було Маркові, страшен-
но жаль батька, але він бачив, що запобігти тому
лихові нічим не здолає. І це зробило хлопця дуже
рано поважним, замисленим. З тринадцятьох років
почав уже він думати про таке, що інший не дума
про його і в двадцять. Він почав замислюватися про
те, чого батько п'є. Довго шукав одмови і не міг
знайти, аж поки сам батько натякнув йому на неї.
Повернувшись одного разу п'яний, він своїм звича-
єм, почав обнімати та цілувати сина, приказуючи:

— Падло я!.. п'яниця!.. А ти, мій синочку, — хіба
тобі такого батька? Ані же! Ані же! Не такого!.. І ти
гляди!.. Я тебе віддав — вивчу!.. Гляди!.. Батько дур-
ний, невчений, а ти гляди, щоб ані же! ані краплини!..

Довго ще балакав батько про се, і його балакан-
ня вразило Марка. Йому, малому хлопцеві, здалося
тоді, що батько п'є тільки тим, що він невчений, не-
освічений. І з цього часу наука здалася йому зовсім
іншою. Досі це була просто наука, а тепер це вже
освіта, що не дає людині робитися такою, як його
батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його
зацікавлювало, а тепер почав любити все — і цікаве,
й нецікаве, бо воно веде до кращого життя. Не від-
разу з'явився в його такий погляд. Його дитяча го-
лова довго мучилась та думала, поки що змогла на-
думати; але як це сталося, — Марко закохався в

освіті і почав бачити в їй усю мету свого життя. Він не тільки вчився того, чого учено в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безладне, але все ж дещо давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, якого не мали його товариші-гімназисти. І дедалі він читав, то все більше розсувалася перед ним завіса, що ховала від його деякі цікаві йому питання...

Але тут трапилося несподіване лихо: п'яний батько впав на вулиці і не вернувся усю ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшно вразило це душу шістнадцятилітньому хлопцеві. Скільки він перемучився за той час, поки це хоч трохи забулось, — він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько, — робота їх і в труну положила. З чого ж вони могли розважитися? Нічого — тільки праця, бідність, горе. І лишалася горілка!.. Хоч би письменний батько був, а то навіть книжки не міг почитати.

І Марко, здригаючись з остраху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця — і більше нічого. Нащо ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя? Батько цього не знав, і нема чого дивуватись, що він пив: то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітнього життя.

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там так саме. І він почав лякатись. Нащо ж таке життя? І до чого таке життя доведе? Йому здавалось, що доведе таке життя до здичіння...

Як же запобігти цьому? Тільки освітою, — знову здавалося Маркові. Він ще мало думав тоді про со-

ціальні та економічні обставини, а все звертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї. Він заприсягсь у душі віддати своє життя на послугу просвіті... Згодом його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини — соціальні та економічні. Він і їх почав брати до уваги, але ж се не відмінило його замірів.

На сімнадцятому році він прочитав Кобзаря. Се була в його перша книга українською мовою і вразила його дуже. Ту мову, що нею писано Кобзаря, уважав він досі за простацьку гомінку, думав, що нею можуть говорити тільки неосвічені люди. Нею говорили його батько й мати, бо прийшли з неосвіченого села, бо й самі були неосвічені; нею говорив і Марко; але змалечку, поки не став освічуватися. Через те поглядав на сю мову згорда. Але ж погляди, або — краще сказати — натхненне поетове слово так уражало чутливу душу молодому клопцеві, що він корився йому залюбки, не змагаючись. Щира любов Маркова до матері та до батька ще побільшилась любов'ю до їх як до нещасних, затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на всіх убогих та знесилених, спрацьованих та отягчених. Це був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно ж, що як до його душі озвався демократизм високим поетичним словом, — ці несвідомі почування мусили статися самосвідомістю. А як Марко прочитав:

*І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки, — ¹*

1 «І день іде, і ніч іде...» — одна з останніх — 1860 р. — поезій Т. Шевченка.